

הון-שלטון-יהלום

ה ד ס פ י ש ר

David De Vries, **Diamonds and War: State, Capital, and Labor in British-Ruled Palestine**, Oxford and New York: Berghahn Books, 2010, 351 pp.

חיוו של אבי סבתי, משה ריינהולד (Reinhold), היו משובצים יהלומים. כאיש צעיר באנטוורפן שבין שתי מלחמות העולם, הוא עבד שעות ארוכות על גג ביתו בליטוש האבנים הזעירות. כשפרצה המלחמה הבטיח הודות לקשריו המקצועיים מקום מסתור בבלגיה הכפרית למשפחתו ולו, ועם סיומה שב לאנטוורפן והתבסס בה כסוחר יהלומים מצליח. ההיסטוריה הפרטית שלו משקפת את התמורות הכלליות בתעשיית היהלומים הבלגית במחציתה הראשונה של המאה העשרים – מתקופת פריחה לחורבן, שלאחריו שגשוג מחודש. כבתמונת תשליל, עברה תעשיית היהלומים בפלשתינה-א"י בתקופה ההיא מסלול הפוך. מה שהחל בשנות ה-30 כניסיונות בודדים לייסד בארץ פעילות עסקית בתחום היהלומים, היה בשנות ה-40 לתעשיית מלחמה מובילה ולאחד המרכזים הגדולים של עיבוד יהלומים בעולם. בתום המלחמה, כשאנטוורפן הלכה ותפסה שוב את מקומה בראש שוק היהלומים העולמי, נקלעה תעשיית היהלומים בפלשתינה-א"י למשבר חמור, שממנו מעולם לא התאוששה לחלוטין. ספרו של דוד דה-פריס, מן החוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל-אביב, מגולל בהרחבה את סיפורו של ענף היהלומים הארצישראלי בשני העשורים הראשונים לקיומו. דה-פריס מצייר בו דיוקן עשיר, מלא פרטים וגוונים, של תעשייה בבנייה, בשיאה ובחולשתה.

העיסוק ביהלומים – עיבודם (באמצעות חיתוך וליטוש) והסחר בהם – נודע במאה העשרים כמשלח יד "יהודי" בשל הנוכחות הבולטת של יהודים לאורך שרשרת הייצור והצריכה של היהלום המלוטש. החוליה הראשונה בשרשרת זו, כריית המחצב הגולמי, נשלטה אז כמו היום בידי תאגיד דה-בירס (De Beers), מונופול עולמי בתחום הפקת היהלומים הגולמיים ושיווקם. החל משנת 1927 היה ארנסט

הדס פישר היא דוקטורנטית בבית-הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל-אביב.

hadas.fischer@gmail.com :7"א

אופנהיימר (Oppenheimer), יהודי מומר בריטי-דרום-אפריקני ממוצא גרמני, יושב הראש של התאגיד. תעשיית היהלומים באנטוורפן, חוליה חיונית אחרת בשרשרת הייצור, זוהתה במובהק עם הקהילה היהודית בעיר, וסיפקה פרנסה למרבית חבריה. בפלשתינה-א"י לבשה הדומיננטיות היהודית צורה של בלעדיות מוחלטת – שערי הכניסה לענף, כמעסיקים או כעובדים, נחסמו בפני ערבים בני הארץ, באמצעים משפטיים שבהם הובנתה האפליה האתנית בעקיפין. מן הקשר ההיסטורי בין יהודים ליהלומים בכלל, ומאופייה הכל-יהודי של תעשיית היהלומים בארץ ישראל בפרט, אפשר היה להסיק, כי יש לשבח את תולדותיה בראש ובראשונה ברצף היסטורי לאומי, כחלק מסיפור קורותיו של העם היהודי במאה העשרים או כחלק מסיפור התבססותו של המפעל הציוני בארץ ישראל. אחד מהישגיו המחקריים של הספר שלפנינו הוא הצלחתו להתבונן מעבר להקשרים מוכרים אלה. בלי להזניח את הזווית היהודית או הציונית, קושר דה-פריס בספרו את קורותיו של ענף היהלומים בפלשתינה-א"י להיסטוריה מסדר גודל אחר, אימפריאלי. טענתו המרכזית והמשכנעת היא, כי תעשיית היהלומים בארץ ישראל, שהתבססה על השקעות הון פרטי, פרחתה הודות לתמיכתו הישירה של השלטון הקולוניאלי הבריטי בה, שנבעה משיקולים אימפריאליים חובקי-עולם.

אימפריות מערביות, וזו הבריטית במיוחד, מילאו תפקיד מפתח בהיסטוריה המודרנית של שוק היהלומים העולמי, בשל ריכוזם של מרבצי היהלומים הגולמיים בשטחי מושבות באפריקה. החל מן הרבע האחרון של המאה התשע-עשרה, ועל רקע הסיפוחים האימפריאליים הנרחבים באפריקה, טוו סביב האבן היקרה בעלי הון פרטיים, אנשי השירות הציבורי, מדינאים ופוליטיקאים (בעולם האימפריאלי היו הגבולות בין כל הקטגוריות הללו נזילים) רשתות של בריתות ואינטרסים שחצו יבשות ולאומים, ואותן משחזר דה-פריס בדקדקנות. כך, למשל, סיפקה בלגיה לתאגיד דה-בירס הבריטי-דרום-אפריקני יהלומים גולמיים שמקורם במכרות בקונגו הבלגית. אלה נמכרו על-ידי התאגיד לחברת-בת אנגלית שלו, שניהלה את הסחר האירופי בהם. רבים מאותם יהלומים הגיעו לידיהם של אנשי תעשיית היהלומים באנטוורפן, שעיבדו אותם והעבירו אותם הלאה כאבני חן מלוטשות לסוחרים ולצרכנים ברחבי העולם. כך נסגר מעגל עסקי, שתנועתו הניבה רווחים כלכליים לשותפיו הבריטים והבלגים כאחד.

מלחמת העולם השנייה פגעה בשיתוף הפעולה הבריטי-בלגי בתחום היהלומים, אבל לא קטעה אותו לחלוטין: בעוד בלגיה עצמה נכבשה על-ידי גרמניה, נותרה קונגו הבלגית באחיזתה של הממשלה הבלגית הגולה בלונדון. כריית היהלומים באפריקה המשיכה אפוא להתנהל פחות או יותר כסדרה, אך ללא מרכז עיבוד להשלמת התהליך של הפקת היהלומים. דה-פריס מסביר, כי כיוון שיהלומים לתעשייה ולנוי – האחרונים כמקור לדולרים אמריקניים שהניבה

יחסי הכוחות ביניהם את דמותה. במוקד הדיון מציב דה־פריס מאבק על אמון השלטונות ועל השליטה בענף היהלומים, שהתנהל בין שתי קבוצות מובחנות של בעלי הון ועניין. חברי הקבוצה האחת, יהלומנים מקומיים בעלי ניסיון בתחום, פעלו באמצעות המוסדות הלאומיים ומתוך נאמנות אליהם. לעומתם ביקשו אנשי הקבוצה השנייה, יזמים נלהבים אך מקצתם חסרי רקע ביהלומנות, לפתח תעשיית יהלומים שתישען על קשר ישיר עם הממשלה הבריטית, ללא מעורבות מנגנוני היישוב היהודי. בראשם עמד עובד בן־עמי, ראש המועצה העירונית של נתניה וסוחר קרקעות, שבחזונו עתידה הייתה מושבת הפרדסים הקטנה שלו להיעשות למרכז היהלומים הארצי ולעיר מבוססת־תעשייה. בן־עמי הכריזמטי יצר קשרים אישיים עם מקבלי החלטות במשרד הכלכלה המלחמתית הבריטי בלונדון ועם מנהלי דה־פריס, ובאמצעותם הבטיח את בחירתם של האימפריה והתאגיד בו ובשותפיו. שיתוף הפעולה ההדוק בין רשויות המדינה המנדטורית לבין חבורתו של בן־עמי היה, לפי דה־פריס, למסד שעליו נבנתה תעשיית היהלומים בפלשתינה־א"י ולגורם המרכזי להצלחתה המדהימה בתקופת המלחמה. מעבר למסקנות הנקודתיות, גלומה בטענה זו של דה־פריס תובנה היסטוריוגרפית חשובה – כי השלטון הקולוניאלי ה"זר" היה לאמתו של דבר מעורב עד צוואר ביחסי הכוחות הפנימיים ביישוב והשפיע עליהם עמוקות.

דה־פריס ממשיך ומשרטט את השלד הארגוני של ענף היהלומים בפלשתינה־א"י, שהיה טבוע בחותם הברית האסטרטגית בין ההון הפרטי למדינה. עמוד השדרה של התעשייה כולה היה "התאחדות בעלי תעשיית היהלומים בארץ ישראל" – גוף חדש ללא זיקה מוסדית ל"התאחדות בעלי התעשייה" הוותיקה. ב"התאחדות בעלי תעשיית היהלומים בארץ ישראל", שהקים וניהל ביד רמה בן־עמי, היו חברים כמה עשרות תעשיינים וסוחרים, שנבחרו בקפידה על־ידי בן־עמי ואושרו על־ידי פקידי ממשלת המנדט. ההתאחדות זכתה למונופול ממשלתי גורף בכל שטחי המסחר ביהלומים ועיבודם: אך ורק לחברי ההתאחדות הותר להחזיק במלטשות יהלומים, והיא הוכרזה כיבואנית ויצואנית היהלומים המורשית היחידה. המנגנון המשפטי שעיגן מבחינה חוקית את ההסדר הזה היה תקנות הפיקוח על היהלומים, שנכללו במערך תקנות החירום המלחמתיות הבריטיות. חקיקת החירום בכללותה הציבה את השוק האזרחי לענפיו, בבריטניה וברחבי האימפריה שלה, תחת פיקוח הדוק של רשויות המדינה. במקרה של ענף היהלומים בפלשתינה־א"י, היטיבה הרגולציה הממשלתית עם התעשיינים הפרטיים, אבל גם הכפיפה את התעשייה לשיקולי הרווח וההפסד של השלטונות הבריטיים. כך, בצד השאיפה לפתח תעשיית יהלומים מלחמתית חליפית לאנטרוופן, הנחה את המדיניות הבריטית הרצון לשמור על יחסים טובים עם אנשי תעשיית היהלומים הבלגית הגולה, ששלטו באספקת היהלומים

מכירתם לצרכני קצה – היו חיוניים לתעשיית המלחמה הבריטית ולכלכלתה, גילתה האימפריה עניין רב בהעמדת תחליף לאנטוורפן. פלשתינה־א"י, ארץ חסות אימפריאלית ומקום משכנה של קהילה יהודית ובה ניצני ידע ועניין בתחום היהלומים, נראתה כמועמדת מתאימה מאין כמותה לתפקיד. הניתוח של דה־פריס את מערך האילוצים וההזדמנויות, שעמד בפני האימפריה הבריטית נוכח המלחמה, מעניק נפח חיוני לדיון שלו בתעשיית היהלומים בפלשתינה־א"י בהמשך הספר. שכן, ההצבעה על אינטרסים אימפריאליים בפיתוח תעשיית יהלומים מקומית מאפשרת לו להסביר את צעדי הממשלה הבריטית בפלשתינה־א"י באופן החורג מן הגישה הנפוצה במחקר, זו שממקמת את המדיניות הבריטית ביחס ליישוב על הקשת שבין תמיכה במפעל הציוני להתנכלות לו. הפניית המבט המחקרי החוצה, אל המרחב שמעבר לארץ ישראל המנדטורית, חושפת כך את מגבלות ההיסטוריוגרפיה המקובלת, שכותבת את תולדותיו של היישוב היהודי כסיפור בנייתן של חברה ותרבות לאומיות.

אין להסיק מכך שדה־פריס מתעלם מהמתרחש בתוך היישוב היהודי. הוא דן בהרחבה בגורמים השונים ביישוב שהיו מעורבים בתעשיית היהלומים, ומראה כיצד הגדירו

הגולמיים מקוננו. אלה שאפו להבטיח את חזרתם המהירה לצמרת שוק היהלומים העולמי לאחר המלחמה וחששו מכל תחרות עתידית אפשרית. דה־פריס מתאר כיצד הוליד מאזן האינטרסים הזה מדיניות בריטית כפולה ביחס לתעשיית היהלומים בפלשתינה־א״י: עידוד ותמיכה מצד אחד והגבלה והצרת צעדים מהצד האחר, בשעה שהתעשיינים המקומיים, מצדם, הפעילו כל העת לחצים עזים להתיר להם להגדיל את היקף פעילותם העסקית. לא הייתה זו הסוגיה היחידה שטלטלה את תעשיית היהלומים בארץ ישראל. נוסף לה המתח המבני בין בעלי מלטשות היהלומים לבין פועליהם, מי שהגיעו במו ידיהם את גלגלי התעשייה.

דה־פריס, מומחה להיסטוריה של יחסי עבודה בפלשתינה־א״י, מקדיש בספרו מקום נרחב לעובדי היהלומים ולסוגיות של התאגדות מקצועית וסכסוכי עבודה בענף, שידע שביתות רבות, מרות וממושכות, בתקופת הפריחה של מלחמת העולם השנייה. דה־פריס קושר את אי־השקט המתמשך בקרב עובדי היהלומים לפרופיל הדמוגרפי והחברתי הייחודי שלהם, לתנאי עבודתם ולהסדרי ההתאגדות שהונהגו בקרבם. בדומה לאחדים מבעלי המלטשות, ועל רקע גילה הצעיר של תעשיית היהלומים בארץ, לרוב המועסקים בה היה חסר ניסיון קודם בתחום. הם הוכשרו לתפקידם על־ידי מעבידיהם, בהליך מזוהז שהותאם לדרישה הגואה לידיים עובדות. אורכה המינימלי של ההכשרה המקצועית, והשם הטוב שיצא לעבודת היהלומים ביישוב, כמשלח־יד איכותי ומשתלם, משכו אל הענף נערים ורווקים צעירים, גברים ברובם אבל גם נשים באחוזים לא־מבוטלים. הם נהנו ממשכורות גבוהות באופן יחסי לענפי תעשייה מקומיים אחרים, תודות לביקוש הגבוה לעבודתם, וטיפחו תחושת גאווה מקצועית, אך מנגד סבלו מעבודה קשה ושוחקת, מבחינה פיסית ונפשית כאחת. עיבוד היהלומים היה כרוך בישיבה ממושכת, בתנוחה כפופה ובלתי־נוחה, מעל מכוונות חיתוך וליטוש שהפיצו אבק יהלומים מחניק. היחס בין ערכו הגבוה של חומר הגלם למידותיו הזעירות הוליד חרדה קבועה מפני איבוד יהלומים או מחיתוך יתר שלהם, שני מחדלים מקצועיים שמחירם הושת על העובד שגרם להם. בנוסף נפגעו פועלי היהלומים משחיקת משכורתם הראלית בשל האינפלציה הכללית במשק הארצישראלי בשנות ה־40, ומהשפעת הפוליטיקה העולמית של שוק היהלומים על שגרת העבודה בארץ. שכן, כאשר קבוצות לחץ מקרב היהלומנים הבלגים הגולים בלונדון תבעו לצנן את תעשיית היהלומים של פלשתינה־א״י ולשמור להם סחורה לתקופת השיקום העתידית של אנטוורפן, פחתה אספקת היהלומים הגולמיים מתאגיד דה־בירס, ובעלי מלטשות בארץ צמצמו את היקף העבודה בהן ואגרו יהלומי גלם לעתיד לבוא. הדבר הביא לירידה של ממש בשכרם של הפועלים, שהיה תלוי בתפוקתם על־פי חוזה העבודה הנהוגים בענף.

מעבר לכך, כותב דה־פריס, הובילו רצונם של בן־עמי ושותפיו בגוף עובדים ממושמע, והשליטה שהעניקה להם הממשלה בתעשייה ואפשרה להם להכתיב את הנעשה בענף, לפיצול מכוון של ייצוג עובדי היהלומים, מהלך שנועד למנוע את עלייתו של איגוד מקצועי חזק בעל תביעות מוגדרות ואמצעים לממשן. כך, הסתדרות העובדים הכללית, שזכתה למעמד הגמוני בענפי תעשייה אחרים ביישוב, הורחקה מעמדת השפעה בתעשיית היהלומים, ושימשה בה לא כאיגוד מייצג ראשי, אלא כאחד מני כמה ארגוני עובדים שהורשו לפעול בקרב פועלי היהלומים. על רקע זה רבו במלטשות היהלומים עובדים שהגיעו מחוץ לשרותיה של תנועת העבודה הציונית החילונית: קומוניסטים, רוויזיוניסטים, דתיים ועובדים לא־מאוגדים, שהתקשו כולם להשתלב במקומות העבודה שבהם שלטה ההסתדרות. למרבה האירוניה, הצעדים שנקטו כדי לשמור על שקט תעשייתי בענף היהלומים הניבו תוצאה הפוכה – בהעדר איגוד עובדים מאחד בעל אחיזה בשטח ויכולת לשמש כגורם ממתן ומתווך, גברה התסיסה בקרב פועלי היהלומים, שראו את בעלי המפעלים הולכים ומגדילים את רווחיהם בעוד הם סובלים ממה שתפשו כתנאי עבודה בלתי־הוגנים. נחויים, בעלי הכרה מעמדית וללא עול פרנסת משפחה על רובם, הם לא היססו לשבות. האופן שבו מנתח דה־פריס את שוק העבודה של ענף היהלומים הארצישראלי, בהמשך למגמות הכלליות בספר, חושף את הזיקות ההיסטוריות בין המקומי, האימפריאלי והגלובלי. אלו בולטות גם בדיונו במשבר שטלטל את הענף עם סיום מלחמת העולם השנייה.

כיוון שתעשיית היהלומים בפלשתינה־א״י חבה את הצלחתה לנסיבות המלחמה, השלום העולמי בישר לה רעות. הודות לפעילותם הנמרצת של היהלומנים הבלגים הגולים בשנות המלחמה ומיד אחריה, הייתה התאוששותה של אנטוורפן מהירה וחד־משמעית. בצד זאת צנח הביקוש האזרחי והצבאי ליהלומים, ובמישור המקומי הידרדרה מערכת היחסים בין היישוב היהודי לשלטון הקולוניאלי בשל התרחבות פעילותן האנטי־בריטית של מחתרות היישוב והמאבק על גורלם של המעפילים היהודים. החסות הבריטית הוסרה מעל תעשיית היהלומים, זרם אספקת היהלומים הגולמיים לארץ נחלש, ומלטשות רבות סגרו את שעריהן, צמצמו את היקף פעילותן או העבירו נתחים ממנה לבתי העובדים. מי שנחלצו לעזרתה של תעשיית היהלומים היו אלה שהודרו ממנה בעבר – המוסדות הציוניים. הם נכנסו לחלל הריק שהותירה אחריה ממשלת פלשתינה־א״י והזרימו אשראי נדיב וסיוע כספי לתעשייה הקורסת. עם הנסיגה הבריטית מן הארץ והקמתה של מדינת ישראל נהנה שוב ענף היהלומים מהעדפה ממשלתית, כענף יצוא המשמש מקור למטבע חוץ רב־ערך. כך, למשל, זכו עובדי היהלומים בפטור מיוחד מגיוס לצה״ל בתקופת מלחמת העצמאות. המעבר מתמיכה אימפריאלית לתמיכה של

האומנם "היסטוריה תרבותית"?

יהונתן אלשך

ז'ורז' בן-שושן, אירופה. תשוקה לרצח עם: מסה בהיסטוריה תרבותית, תרגום אבנר להב, קרית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2012, 424 עמודים

בשנת 1920 פרסמו המשפטן קרל בינדינג (Binding) והפסיכיאטר אלפרד הוכה (Hoche) ספר שכותרתו הייתה: "להרשות את חיסולם של חיים שאינם ראויים שיחיו אותם" (*Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten*). ההיסטוריון הצרפתי ז'ורז' בן-שושן, שזהו ספרו הראשון הרואה אור בעברית (הספר ראה אור בצרפת בשנת 2006), מצטט מספרם של בינדינג והוכה את הטעוץ הבא:

ההוצאה הממוצעת לראש ולשנה עבור רפי השכל מסתכמת עד כה ב-1,500 מארק. אם מחברים את מספר רפי השכל השוהים כיום במוסדות טיפוליים בגרמניה, מגיעים בקירוב לסכום הנע בין 20,000 ל-30,000 מארק. אם עבור כל מקרה ומקרה מניחים תוחלת חיים ממוצעת של 50 שנה, קל למדוד איזה הון עצום של מזון, של בגדים ושל חימום נגרע מן האוצר הלאומי למען מטרה בלתי יצרנית (עמ' 154).

בן-שושן קובע, שטיעון זה לא היה יוצא דופן, כי אם ביטוי להלך רוח רווח בקרב האליטות המערביות של אותה התקופה. עם זאת הוא מזדרז ומכריז, שישנו בכל זאת הבדל מכריע אחד והוא, שגרמניה הייתה המדינה היחידה אשר כעבור 18 שנה, "תחצה את הגבול ותהרוג את חולי הנפש" (עמ' 155). לשיטתו של בן-שושן, טיעונים מהסוג שהשמיעו בינדינג והוכה היו חלק מהאקלים האינטלקטואלי שהצמיח את שואת יהדות אירופה, מההיסטוריה התרבותית שאותה הוא מכנה: התשוקה האירופית לרצח עם. בן-שושן איננו מספר לקורא מה הייתה תרומתו היחסית של ספרם של בינדינג והוכה, או אפילו של השיח האאוגני (אאוגניקה = תורה בדבר השבחת הגזע) בכללו ביצירת אותם תנאים תרבותיים שמתוכם, לדבריו, צמחה השואה. ישנן למעשה כמה וכמה שאלות שבן-שושן אינו נדרש להן: מי קרא את ספרם של בינדינג והוכה? מה היה מעמדם בתוך התנועה האאוגנית בתקופתם? אבל גם, מה בעצם סימפטומטי כל-כך בטיעון שהוא מביא מספרם?

האם הסימפטום הוא עצם ההתייחסות לעלות של החזקת חוסה חסר-ישע כבזבוז משאבים לאומיים ותו לא? והרי אפשר גם לקרוא את הציטוט כדוגמא לניסיון לגזור מדיניות

מדינת-לאום בתעשיית היהלומים עשוי להיראות כתפנית דרמטית בתולדותיה עקב ההבדל בין המשטרים. אך דה-פריס מצביע דווקא על קווי ההמשכיות המחברים בין העידן הבריטי לעידן הישראלי, ומציג את הברית בין המדינה להון הפרטי כירושה אימפריאלית. במילים אחרות, דה-פריס מתבונן במציאות הכלכלית-החברתית של ישראל בשנות ה-50 במבט פוסט-קולוניאלי.

דה-פריס הוא היסטוריון חברתי המתעניין בתהליכים ובמבנים. שאלות מתחום ההיסטוריה התרבותית – מגדר, חיי יום-יום, דימויים או מרחב – כמעט שאינן מעסיקות אותו. אך מי שנושאים אלה קרובים ללבו, מוצא עצמו בזמן הקריאה בספר שוקע בתהיות ובהשערות נוכח מקורות הנסקרים בחטף ואנקדוטות הנזכרות כבדרך אגב. דה-פריס מצטט, למשל, מספר שורות משיר שנכתב על-ידי פועל בענף היהלומים, ובו מוצג היהלום כאישה נחשקת, סרבנית ומטילת אימה. מה היו מקורותיו התרבותיים של הדימוי המגדרי הזה? האם היה נפוץ? כיצד השפיע על מקומן של נשים בתעשייה? ועוד – בין פרקיו השונים של הספר פזורים תצלומים המתעדים פועלים ופועלות בשעת עבודתם בתעשיית היהלומים. באיזה הקשר היסטורי ולאילו מטרה יוצרו הייצוגים הללו? כיצד יש לפענח אותם? ובכיוון אחר: כיצד התנהלה שגרת העבודה במלטשות היהלומים? איך אורגנו המרחב והזמן שלה? שאלות אלו ואחרות נגזרות מן הדיון של דה-פריס ומעידות על הפוטנציאל המחקרי הרב הגלום עדיין בנושא המחקר שלו.

ספרו של דה-פריס הוא חיבור מקיף ומעמיק, גדוש מידע ותובנות, המהווה תוספת חשובה למדף הספרים בתחום ההיסטוריה החברתית-הכלכלית של פלשתינה-א"י המנדטורית. מעבר לכך, יש בו גם רלוונטיות עכשווית. בשנים האחרונות הפכו הצירוף "הון-שלטון" ונגזרותיו לאבן יסוד בדיון הציבורי במצבו של המשק הישראלי. הקשרים ההדוקים בין המדינה ופקידיה לבין בעלי הון ואינטרסים פרטיים נתפש כיום בעיני רבים כאם כל חטאת בכלכלה ובחברה בארץ. ספרו של דה-פריס, המשוטט במחוזות רחוקים מאלה של השיח העכשווי על היחס בין הון לשלטון, מציע תשובה מרתקת ובלתי-מוכרת לשאלת מקורותיו, שאותם הוא מאתר בעידן השלטון הקולוניאלי ובמורשתו הסמויה.

ד"ר יהונתן אלשך הוא עמית מחקר ב-*University of the Free State* בבלומפונטיין שבדרום אפריקה.

דוא"ל: yalsheh@gmail.com

מרחיקת-לכת ובלתי-הפיכה מתאוריה כלכלית פגומה, שבשנת 1920 הוקעה זה מכבר כמיושנת ומסולפת. למרבה האירוניה, באותה העת ממש שבה פרסמו בינדינג והוכה את ספרם, פיתח הכלכלן ג'ון מיינרד קיינס (Keynes) בקיימברידג' את הבסיס התאורטי של מה שייקרא אחרי שנת 1945 "המודל הקיינסיאני". מנקודת מבטו של קיינס, המדינה יוצרת מגוון משרות (מטפלים סיעודיים, מרפאים בעיסוק, שירותי ניקיון, הזנה וכולי) כמו גם ביקוש לסחורות (אוכל, בגדים, ציוד, תרופות וכולי) באמצעות השקעת משאבים במוסדות לחסרי-ישע. יתר על כן, נוכח נטייתן הידועה והעיקשת של משפחות לנסות ולקיים את חסרי-הישע שנולדו להן, קיום מוסדות מדינה המטפלים בחסרי-הישע משחרר את בני משפחתם מעול הטיפול ביקיריהם הנוקשים ומאפשר להם להשתלב באופן יצרני יותר בשוק העבודה. במילים אחרות, כלל לא ברור אם אותה תרומה לאקלים האינטלקטואלי, שמתוכו צמחה כביכול השואה, טמונה בתחשיב האינסטרומנטלי, שאינו מייחס ולו בדל של קדושה לחיי אדם, או ביהירות חסרת האחריות שבה מגויס מודל כלכלי כושל לצידוקה של מדיניות מרחיקת-לכת ובלתי-הפיכה.

לאמתו של דבר, העניין סבוך ומורכב אף יותר. גרמניה הנאצית הייתה למעשה המדינה הראשונה שאימצה דפוסי מדיניות כלכליים, שיזוהו לאחר שנת 1945 כקיינסיאניים (לכלכלה גירעונית, השקעות עתק בתשתיות, מדיניות רווחה, הגבלות מחמירות על תנועת הון זר). המיזם להשמדתם של המתמודדים עם לקויות גוף ונפש (האנשים שבן-שושן מכנה "חולי נפש"), ה-Aktion T4 הידוע לשמצה, עלה הרבה יותר מאשר המוסדות שבהם חסו חסרי-הישע לפני שנת 1938. ה-T4 לא נתפש אף פעם כמיועד לצמצום המגזר הציבורי – להקטנת "בזבוז" של משאבים לאומיים – מדיניות שגרמניה הנאצית ממילא לא דגלה בה (הם לא היו נאו-ליברלים). התועלת שבהשמדת המתמודדים עם לקויות גוף ונפש הייתה לשיטתם של יוזמי ה-T4 אאווגנית – מניעת התרבותם אמורה הייתה, על-פי התאוריה הרבייתית שלהם, למנוע את לידתם של בעלי לקויות חדשים. מוטיבציה נוספת וחשובה לא פחות הייתה שאיפתם של מדעני גזע (אנתרופולוגים פיסיוולוגיים) לבצר לעצמם זירת פעילות במימון ציבורי ולהעביר אליהם את האחריות ל"טיפול" בחסרי-הישע מגופי סיעוד שהיו ברובם כנסייתיים. אין זה מקרה על כן, שהמיזם נתקל בהתנגדות כנסייתית נחרצת, ולבסוף בשנת 1943 אף הופסק בשל כך באופן רשמי. מכאן, שהציטוט שאותו מביא בן-שושן כלל אינו מייצג את ההיגיון ביסודו של ה-Aktion T4. אדרבא, הוא מבטא גישה נגדית, שלמרבה האירוניה זכתה לאזון קשבת במדינות המערב החל משנות ה-80 של המאה העשרים והובילה להפרטת המוסדות ולפגיעה אנושה באיכות חייהם של חסרי-הישע.

ספרו של בן-שושן מלא וגדוש ציטוטים ודוגמאות מהסוג שהובא לעיל – ציטוטים, שרבים מהם מהפנטים ובלתי-

נשכחים, המוצגים כדוגמאות מרשיעות לעומקה ולרוחבה של ההיסטוריה התרבותית שממנה עלתה וצמחה השואה: מהברוטליזציה שחוללה מלחמת העולם הראשונה, עבור באאווגניקה, בזוועות שהתחוללו במושבות, באנטישמיות הספרדית של שלהי המאה החמש-עשרה, בתורת הגזע, בלאומיות הגרמנית, ועד לדמונולוגיה הפרוטסטנטית במרחב דובר הגרמנית מאז המאה השש-עשרה. הדוגמאות שאובות כמעט כולן מספרות משנה, שאיננה נרחבת במיוחד, וחמור הרבה יותר – רחוקה מלייצג את תמונת המצב בשדה המחקר העכשווי. הרושם הוא, שהדוגמאות נבחרו בשל איכותן הרטורית והתאמתן לתזה של בן-שושן, בשיטה המכונה "בחירת דובדבנים" (cherry picking), בלי התחשבות בשאלות בסיסיות של ייצוג, מובהקות, מהימנות, פרשנות או השפעה. בן-שושן מסתפק באיכות המזעזעת, לדעתו, של הדוגמאות ואינו טורח להציג טיעון של ממש ביחס לאופן שבו צורות השיח השונות שהוא מנסה לתאר (שמקצתן מתחילות לדבריו במאה השתיים-עשרה, ועל מקצתן הוא אומר שהן מאפיינות את המערב כולו) היו היסודות לשואה. אם נשוב אל הדוגמא שבה פתחנו, לא ברור אם לדעתו של בן-שושן הבעיה היא שטיעונים מסוג זה הושמעו בכלל (כלומר, שלא הייתה קיימת צנזורה יעילה שתמנע את השמעתם), או שמא מה שחסר אז היה תרבות אקדמית ביקורתית, שבה הבלים מסוכנים נחשפים ומוקעים ברבים. אפשרות אחרת היא, שהבעיה הייתה בכך שהשלטון היטה אוזן קשבת לחוגים אינטלקטואליים מסוימים ונמנע מלהאזין לביקורת שהושמעה על-ידי חוגים אחרים; או אולי הבעיה הייתה נעוצה בכך שהשלטון היה אחוז תאוות מהפכה ושידוד מערכות, ועל כן הזדרז לאמץ כל תאוריה אפויה-למחצה שהתאימה בדוחק לרוחו.

עצם הכוונה של בן-שושן להציג היסטוריה תרבותית (אם כי לאמתו של דבר הוא דן במה שמקובל לכנות "היסטוריה אינטלקטואלית", שכן הספר אינו דן בפרקטיקות תרבותיות לא אינטלקטואליות) של מקורות השואה היא מטרה ראויה לחלוטין, ולראיה עשרות אלפי המחקרים שהוקדשו לכך ב-50 השנים האחרונות. הבעיה היא העדר מוחלט של עניין בממד המוסדי של רעיונות – המנגנונים המורכבים, שהופכים רעיונות מסוימים למרכזיים ומשפיעים ואחרים לאנקדוטליים וחסרי-השפעה, אלה שבגללם דפוסי מחשבה מסוימים שורדים זמן רב ומונעים מאחרים להכות שורש. לא רק שנדמה שבן-שושן אינו מודע לעובדה, שרעיונות הם דברים אמתיים בעולם ולהם היסטוריה חומרית ספציפית (למשל, ספר צריך להימכר ולהיקרא כדי להשפיע, או להיקרא על-ידי אנשים מסוימים בנקודות זמן מסוימות); רעיונות מקבלים מובן והד מתוך עימות עם רעיונות אחרים שהושמעו באותה עת), אלא שגם ביחס למחקרו שלו הוא נמנע מלהכיר בקיומו של שדה מחקר ענף, תוסס וותיק, שיש להידבר אתו.

קראו בגיליון הבא של זמנים

גיליון מס' 124 (סתיו 2013)

גיליון מיוחד

ימי הביניים – מזרח ומערב

עורכים-אורחים: אבנר גלעדי ויוסי ציגלר

קובי יוסף על קבוצות אתניות בסולטנות
הממלוכית

אלון קול על התגבשות זהות צרפתית
בעקבות קרב פואטייה

מוחמד אבו סמרה על שימור הקוראן
בכתב

מיכה פרי על שטרות היהודים באנגליה
בימי הביניים

יונתן רובין על פעילות אינטלקטואלית
בממלכת ירושלים הצלבנית

שולמית שחר על שני ספרי הדרכה
לנשים – בצרפתית וביידיש

תעודה: חזיונו של ברוטוס והקדמה
מאת יצחק חן

בגיליונות הבאים של זמנים קבצים
מיוחדים בנושאים:

< **פרקים בתולדות היידיש: שפה**
ותרבות

< **פרקים בהיסטוריה של אינדונזיה**

< **מלחמת העולם הראשונה בארץ**
ישראל

< **סוגיות בהיסטוריה כלכלית**

בקרו באתר הבית של זמנים:
www.openu.ac.il/zmanim

דוגמא לכך היא טענתו של בן-שושן, שביסודה של השואה ניצבת החלטה ש"התקבלה בדרג הבכיר ביותר של מנגנון המדינה של גרמניה והיתה מונעת מסיבות אידיאולוגיות טהורות" (עמ' 7). מדובר כמובן בטענה לגיטימית, אלא שב-60 השנה ומעלה שחלפו מאז הושמעה בראשונה, התפרסמו תליתלים של מחקרים שביקשו להתווכח, לשלול, לשקם, לעדן ולשכלל את הטענה הזאת. בן-שושן אינו מציין אף לא אחד מהם ואינו דן כלל בסוגיה, שאין אולי מרכזית ממנה בחקר השואה. בן-שושן מבקש להשיב עטרה נוספת ליושנה ולשוב ולדבר על דרכה המיוחדת של גרמניה – ה-sonderweg המפורסמת (עמ' 249). גם בהקשר זה כידוע כבר נערמו מילים רבות, רבות עוד יותר נגד הנחה זו מאשר בעדה. בן-שושן נמנע מלייגע את הקורא בפרטי המחלוקת או אפילו בעצם קיומה. למשל, העובדה שהוא רואה לנכון לציין את אופן החינוך הגרמני, הסמכותני והאליים לדבריו, כאחד המקורות לייחודיותה של גרמניה בהקשר דן (עמ' 250), מעלה את החשד, שאולי אינו מכיר די הצורך את הביקורת הענפה שהושמעה נגד התזה בדבר הייחודיות הגרמנית. הביקורת על תזה זו הראתה, בין השאר, כי פשוט אין זה נכון שכלל הגרמנים התחנכו באותה הדרך – פרוסים כבווארים, יונקרים ככורי פחם בחבל הרוהר – וכי ההבדלים בפרקטיקות החינוכיות **בתוך** החברה דוברת הגרמנית היו למעשה גדולים בהרבה מההבדלים שהיו בפרקטיקות החינוכיות **בין** צרפת, אנגליה, גרמניה איטליה וכדומה.

ספרים ורעיונות אינם פועלים בחלל הריק כי אם בתוך הקשר חברתי פוליטי מסוים – וספרו של בן-שושן אינו יוצא דופן מבחינה זו. בשנת 2002 עמד בן-שושן במרכזו של פולמוס סוער לאחר שפרסם תחת שם בדוי אסופה של עדויות מורים ומנהלי בתי-ספר בצרפת על אודות האנטישמיות לכאורה של תלמידים מוסלמים. הספר נוצל לצורכי תעמולה של תנועות ימין קיצוני בצרפת המזהירות מפני סכנת האסלאם והמהגרים המוסלמים, שמאיימים לשיטתם על ערכי הרפובליקה. מכאן שאין זה מקרה, שבן-שושן מבקש בספר **אירופה. תשוקה לרצח עם** לשחזר את מקהלת ההתבטאויות המזעזעות, אך התלושות מכל הקשר, שמתוכן עלתה וצמחה לשיטתו השואה. אין זה מקרה גם שהוא לא דן באופן שבו חברות נדרשות לנהל את השיח הציבורי כדי למנוע מהבלים ודברי שטנה להפוך למדיניות פוליטית. מבחינתו, כל מה שחשוב הוא לייצר זיקה ישירה ופשוטה בין התבטאויות מזעזעות להתרחשות השואה. את פרסומו של הספר בצרפת אפשר להבין במסגרתה של אותה אחווה מפוקפקת ומסוכנת בין חלקים מהקהילה היהודית הצרפתית לימין הרדיקלי הצרפתי, אבל סיבת תרגומו של הספר לעברית והוצאתו לאור על-ידי מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות אינה כה ברורה. כתמיד, המתרגם אבנר להב הוציא תחת ידו מלאכת מחשבת רהוטה ומוקפדת להלל. למרבה הצער, איכותו של התרגום רק מבליטה את הפגמים המהותיים שבספר.

"ארצות דמים" בין אירופה לאסיה

עודד היילברונר

טימותי סניידר, **ארצות דמים: אירופה בין היטלר לסטלין**, תרגם יוסי מילוא, הוצאת כתר, ירושלים 2012, 570 עמודים

ספרו של טימותי סניידר (Snyder) זכה עד כה בשלל פרסים, כתבי עת מדעיים הקדישו לטענותיו גיליונות שלמים ומחקרו תורגם לשפות רבות – מדוע? כמחקרים רבים אחרים שיצאו לאור בשנים האחרונות וזכו לתפוצה דומה ולתרגומים רבים, אף שלא הציגו פריצות דרך משמעותיות – כמו ספרו של סטיבן פינקר על שקיעתה של האלימות המאורגנת בעת החדשה (Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature*), וספריו של ניל פרגוסון (*Why Violence Has Declined*, 2011) ו-Niall Ferguson, *War of the World: History's Age of* (בהם) *Hatred, 1914-1989*, 2006) – גם סניידר כתב ספר פולמוסי.

אף שאין בספר פריצת דרך מחקרית או מתודולוגית, הוא אינו מביא מסמכים או עדויות חדשות ואין בו דבר שלא היה ידוע עד כה, הצליח סניידר לעורר עניין רב בקרב קהילת ההיסטוריונים, שמחקריהם דנים בהיסטוריה של גרמניה הנאצית, של מזרח-אירופה ושל אירופה בכללה.

סניידר טוען (אגב, בניגוד לתזה המרכזית בספרו של פינקר שנזכר לעיל), כי באזור גאוגרפי מוגדר, בין פוזנן שבפולין וסמולנסק שבמערב רוסיה (חלק מברית-המועצות עד שנת 1990), אזור שהוא קורא לו "ארצות דמים" (Bloodlands), אירעו במחצית הראשונה של המאה העשרים, ובעיקר מראשית שנות ה-30, גלי אלימות חסר-תקדים שהובילו להשמדת עמים ולרציחות המוניות. הוא מנסה להבין, כיצד במאה העשרים, בלב היבשת הנאורה, נרצחו למעלה מ-14 מיליון אזרחים כתוצאה ממדיניות מכוונת של שני משטרים טוטליטריים בעלי חזון פסבדו-נאור, אוטופי וחובק עולם: הקומוניזם הרוסי והנציונל-סוציאליזם הגרמני.

עיקרי הטעון של סניידר מתמצים בזיהוי מספר דפוסים של השמדות במזרח אירופה בתקופה הנדונה. א. הרעבה מכוונת של מיליוני אוקראינים בתחילת שנות ה-30 כתוצאה מתהליכי הקולקטיביזציה של סטלין; ב. הטרור הסטליניסטי בסוף שנות ה-30; ג. גלי ההרג שחוללו הפלישות הגרמניות והסובייטיות לאדמת פולין בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב; ד. מלחמות הפרטיזנים ומדיניות הרעבה מכוונת שהנהיגו הגרמנים כלפי אזרחים ושביי מלחמה סובייטים; ה. שואת יהודי אירופה. נוסף על גלי הרג המוניים אלה, מתייחס סניידר בסוף ספרו לטרור הסטליניסטי, לגירושם ולסבלם של אזרחים גרמנים, יהודים, אוקראינים ופולנים

ד"ר עודד היילברונר הוא היסטוריון וחוקר תרבות אירופית וישראלית.

heilbron@mscc.huji.ac.il

לאחר סיום המלחמה ברוסיה ובמזרח-אירופה. הצגת השמדות המוניות אלו תחת גג אחד, תוך הצבעה מפורשת על זיקה בין המשטר הסובייטי למשטר הנאצי, היא המסד הרעיוני של המחקר.

מדוע אפוא עורר הספר סערה? מה מעלותיו ומה חולשותיו? מאז שנות ה-50 החלו להתפרסם תאוריות רבות שעניינן משטרים טוטליטריים. היה בהן ניסיון להבין את מה שהתרחש בארצות מרכז אירופה ומזרחה ("ארצות דמים") בין שנת 1917 לשנת 1945, ולעתים אף לנסות ולנתח באותם כלים את מה שהתרחש בסין הקומוניסטית בשנות ה-50. מלכתחילה התעוררה השאלה, האם מחקרים אלה, שרובם התפרסמו בארצות-הברית, מוטים מבחינה פוליטית בניסיונם לערוך השוואה בין גרמניה הנאצית לרוסיה הסטליניסטית מתוך מאמץ להשחיר את דמותה של ברית-המועצות כחלק מהמלחמה הקרה, או שמא הם ניסיון מחקרי כן להבין את מה שאירע באירופה במחצית הראשונה של המאה העשרים. התאוריות על מהותה של הטוטליטריות החלו להיעלם עם ירידת המתח הבין-גושי במהלך שנות ה-60, כאשר באירופה המערבית ובארצות-הברית החלו היסטוריונים להתמקד בייחודיות של ההיסטוריה הגרמנית, "הדרך המיוחדת" (Sonderweg), לרבות ייחודו של משטר הרשע הנאצי. הטרור הסטליניסטי נשכח קמעה, אך שב והופיע לזמן קצר בשנות ה-80 עם "ריב ההיסטוריונים" (Historikerstreit) בעקבות חיבורים של ההיסטוריון ארנסט נולטה (Nolte) ותלמידיו, שטענו, כי יש להבין את הנציונל-סוציאליזם על רקע ההשמדות ההמוניות והזוועות שחולל הסטליניזם בברית-המועצות אחרי המהפכה הקומוניסטית; לשיטתם, הנאציזם היה תגובה לאותן זוועות – הפחד מפני ייצוא המהפכה מרוסיה אל אדמת גרמניה הוא שתרם תרומה עיקרית להצלחת הנאציזם בתחילת שנות ה-30.

"ריב ההיסטוריונים" שכך לקראת סוף שנות ה-80. השינויים המכריעים שהתחוללו במזרח-אירופה ובגרמניה, ויכוחים ומריבות חדשות בקרב הקהילות של ההיסטוריונים הגרמנים (פולמוס גולדהאגן [Goldhagen]), ההשוואה בין הטוטליטריות הנאצית לזו המזרח-גרמנית, ובאחרונה הוויכוח על המקורות האימפריאליסטיים הגרמניים של השואה), סדר יום חדש בקרב ההיסטוריונים במערב, שעיקרו כתיבת היסטוריה עולמית במקום לאומית, שינוי דגשים גאוגרפיים (מן ה"מערב" ל"מזרח") וראיית המחצית הראשונה של המאה העשרים כפרק בהיסטוריה המודרנית אך לא בהיסטוריה בת-זמננו, אפשרו התייחסות היסטורית ביקורתית ו"מדעית" יותר לתקופה שבה דן סניידר ולגיבוריה. גם היסטוריונים שערכו השוואה בין שני המשטרים (ראו לדוגמא את אוסף המאמרים המצוין, Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick [eds.], *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, 2008), התמקדו בדרך-כלל בפנים אחרים שלהם: חיי יומיום בשני

המשטרים, תנועות נוער, מעמד האישה, תעשייה ופועלים, פולחן האישי והמאמץ המלחמתי. ההשמדות ההמוניות והלקח המוסרי והפוליטי הנובע מן ההשוואה בין הסטליניזם לנציאונל-סוציאליזם הונחו בצד.

על רקע סקירה היסטוריוגרפית קצרה זו אפשר להבין, מדוע ספר שחוזר אל תזות ישנות מתקופת המלחמה הקרה ואל אוירת "ריב ההיסטוריונים" הגרמנים עורר סערת רוחות. האיבה השוררת כיום במערב כלפי משטרו של ולדימיר פוטין ("סטלין הקטן") ודאי תרמה אף היא להתעניינות בספר. אולם סניידר לא רק ממחזר ויכוחים ישנים. בספרו ובסדרת מאמרים שפרסם בשנים האחרונות *בניו־יורק רווי ווף בוקס* (*The New York Review of Books*) הוא לא רק הצביע על הזיקה ויחסי הגומלין בין הסטליניזם להיטלריזם בממדי ההשמדות ובאכזריות, אלא אף רמז על קבלה של התזה של נולטה הטוענת שהסובייטים "התחילו". יתר על כן, הוא אומר, גם שנים לאחר סיום המלחמה המשיכו הסובייטים במדיניות של גירוש, טרור ורדיפות של גרמנים, פולנים ויהודים. לדבריו של סניידר, הרעיון להשמיד עמים שלמים באירופה של המאה העשרים נולד עם המשטר הקומוניסטי; ההשמדות ההמוניות שיזמו הגרמנים היו המשך לשיטות מחשבה ופעולה שמקורן במזרח-אירופה (בניגוד לטענה רווחת בקרב היסטוריונים רבים כיום, הגורסים שמקורן של ההשמדות ההמוניות הגרמניות במלחמת העולם השנייה היה האימפריאליזם הגרמני האכזרי באפריקה עשרות שנים קודם).

סניידר מחזיר לבמת המחקר רעיונות וגישות שהיו פופולריים עד שנות ה־60 ובמרכזם התזה, כי במקד של שתי האידאולוגיות, ובעיקר של התפישה הנאצית, היה הרצון להרוס, להרוג ולהשמיד. מאז שנות ה־30, כאשר פרסם הרמן ראושנינג (*Rauschning*) את סדרת שיחותיו (הבדויות) עם היטלר, דרך הספר *בהמות* (*Behemoth*) של פרנץ נוימן משנת 1944, ועד *עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי* מאת ויליאם שירר, שפורסם בשנת 1960 (רשימה חלקית ביותר של ספרים שפורסמו עד שנות ה־60 והיו נגישים לקורא הישראלי), וכן גל הספרים האנטי־סטליניסטיים שפורסמו בברית־המועצות בעקבות נאומו "הסודי" של ניקיטה חרושצ'וב בשנת 1956, היה הטיעון בדבר חזון אידאולוגי המבוסס על הרס והשמדה הקו המוביל במחקר על אודות שני המשטרים.

מאז שנות ה־60 רווחו במחקר על אודות הסטליניזם והנאציזם גישות פונקציונליות, שהדגישו את הביורוקרטיזציה ואת קדימותה של מדיניות הפנים בשני המשטרים, את המודרניזציה שהם הנהיגו בתחום היחסים החברתיים, מדינת הרווחה ומעמד הנשים, את הייצוגים של זיכרון כמוטיב מרכזי ואת ההשוואה בין האישים היטלר וסטלין. ואילו עתה חוזר סניידר (והוא אינו היחיד) ומציב בפנינו את התמונה החדשה־הישנה של **המהות** המרכזית של

הקומוניזם הסטליניסטי ושל הנאציזם. יתרה מזאת, בשעה שהאופנה בקרב חוגי מחקר רבים היא הדיון בהיסטוריה עולמית ובגלובליזציות מוקדמות – שממעטה בחשיבותן של אירופה ושל הלאומיות המודרנית – בא סניידר וגורס, כי ההתרחשויות ב"ארצות הדמים" הן שקבעו את גורלה של אירופה גם במחצית השנייה של המאה העשרים. טיעונו מזכירים במידת־מה את דבריו של ההיסטוריון טוני ג'דט (Judt) שפסק, כי דרך האופן שבו מתמודדות מדינות שונות עם הנצחת השואה של יהודי אירופה אפשר להבין היבטים שונים של תרבותן הפוליטית אז ועתה (ראו ספרו של ג'דט, **אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945**, שפורסם באנגלית בשנת 2005. טימותי סניידר רשם ופרסם את שיחותיו עם טוני ג'דט, שהלך לעולמו בשנת 2010, בספר שכותרתו **מחשבות על המאה העשרים** [*Thinking the Twentieth Century*, 2012]).

לבד מהטענה שאינו מחדש דבר, הביקורת שנמתחה על ספרו של סניידר נסבה בעיקר על שלושה עניינים. ראשית, שהמספרים שהציג אינם מדויקים: היסטוריונים פולנים, אוקראינים ויהודים – אולי בגלל נטיות פוליטיות בנות־זמנו – מטילים ספק בנתונים הכמותיים, כיוון שלדבריהם, אין דרך לקבוע מספרים מוחלטים ומדויקים לגבי המחיר האנושי בכל אחד מגלי ההשמדה. שנית, ישנם היסטוריונים המערערים על הגזירה השווה שמציע סניידר לסבל ולהשמדה של פולנים, אוקראינים ויהודים: השואה של יהודי אירופה, הם אומרים, אינה מקבילה למדיניות הפנים הסטליניסטית בשנות ה־30 מסיבות רבות, בין היתר כיוון שהשמדה בגז במחנות אינה דומה להרעבה של מיליוני אוקראינים. ההיסטוריון מרק מזואר (*Mazower*), למשל, בכרך מיוחד של כתב העת *Contemporary European History*, שהוקדש לספרו של סניידר, כתב, שהיה על סניידר להסביר מדוע בחר רק במקרי ג'נוסייד מסוימים ולא אחרים שהתרחשו באירופה מסוף המאה התשע־עשרה ועד סוף המאה העשרים (למשל, בבלקנים); המקרים האחרים מערערים את הניסיון למצוא קווים מקבילים בין המשטרים שיזמו את ההשמדות ההמוניות.

ישנם אף חוקרים, שמאשימים את סניידר במגמתיות שנובעת מאהדה לפולנים או לאוקראינים. השואה היהודית בספרו מאבדת את ייחודה ומקבלת ממדים אחרים נוכח ההרג ההמוני שחולל המשטר הסטליניסטי. סניידר, אומרים מבקרים אלה, בחר בידועין לא להשתמש במונח "רצח עם" או "ג'נוסייד", אלא נקט מושגים של "השמדה" ו"הרג המונים", הן בנוגע להשמדת המונים מעמי מזרח־אירופה והן ביחס להשמדת היהודים, ועלידי כך שטש את ההבדלים ביניהן.

אני מבקש להוסיף שני היבטים לביקורת על סניידר. ראשית, "ארצות הדמים" שבהן דן סניידר משתרעות על פני אזור גאוגרפי מוגדר ומצומצם באופן יחסי. אני חושב, שהיה

(Wild East), ככותרת ספרה של קריסטין קופ (Kopp), שראה אור באחרונה ומתאר את פולין כאזור קולוניאלי גרמני במאות התשע-עשרה והעשרים.

השאלה אם רוסיה שייכת לאירופה או לאסיה אינה רק שאלה טכנית הנסמכת על נתונים גאוגרפיים, אקלימיים וגאולוגיים. זו שאלה בעלת תוכן, ממדים תרבותיים והשלכות פוליטיות אדירות עד ימינו אנו. שורה ארוכה של מחקרים דנה בבעיות אלו, הן מן הצד הרוסי (למשל, Steven Seegel, *Mapping Europe's Borderlands: Russian Cartography in the Age of Empire*, 2012) ומן הצד הגרמני והאירופי (למשל, Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 1994). אלה רק מעטים מהמחקרים הרבים שהיו עשויים להעניק לטענותיו של סניידר עומק והקשרים היסטוריים, ולהסביר מדוע נטו (ועדיין נוטים) לראות ברוסיה חלק מאסיה גם מבחינה תרבותית. כך אפשר אף להחיל על מזרח-אירופה את המושג "אוריינטליזם" ולהבהיר מדוע העדיפו האירופאים ובעיקר הגרמנים לראות במזרח-אירופה וברוסיה שטחים ואוכלוסיות שאפשר לשלוט בהם באופן דומה לשליטה במושבות מעבר לים. בדרך זו אפשר גם להבין מדוע ידם של הגרמנים הייתה "קלה יותר על ההדק" במזרח-אירופה וברוסיה מאשר במערב-אירופה.

אילו הסתמך סניידר על זוויות מבט כאלה, הרי שהשוואה מעוררת-המחלוקת בין היטלר לסטלין, בין הנאצים לסטליניזם, הייתה ממילא מתבטלת, שכן לא רק שידם של הגרמנים הייתה "קלה יותר על ההדק", אלא אף פשעיהם היו מצטיירים כמועזעים במיוחד, משום שקשה יותר להסביר כיצד מדינה נאורה עורכת השמדות המוניות, בניגוד לרוסיה שהיא בעלת תרבות אסייתית. אילו נהג כך, היה ספרו של סניידר נותר בגדר חיבור נוסף מני רבים שדן בפשעי הגרמנים במזרח-אירופה. אולם טימותי סניידר ביקש להציג במחקרו לא רק פרשנות היסטורית לאירועים הדרמטיים, אלא אף פרשנות פוליטית בת-זמננו. את מטרתו זו הוא השיג.

צריך להרחיב את התחומים הן לכיוון מזרח – לאזורים שבין רוסיה הלבנה לנהר הדון, שבהם נקטו הגרמנים מדיניות מכוונת של השמדה ורצח של מיליוני רוסים – ובעיקר לכיוון מערב, לאזורים המזרחיים של גרמניה שנכבשו על-ידי הרוסים, שבהם ניהלו כוחות היבשה הרוסיים, בשיתוף עם מטוסים של בעלות הברית, הרג המוני ואכזרי של אזרחים גרמנים. במאמריו הרבים שפרסם **בני-יורק רויו אוף בוקס** דן סניידר ברציחות המוניות של אזרחים גרמנים בידי חיילים רוסים, וזאת נוסף על גלי התאבדות של ילדים ומבוגרים ואונס המוני של נשים גרמניות בערים שנכבשו על-ידי הרוסים. "אזורי הדמים" היו מעבר ל"מסך הברזל" הצרצ'יליאני, שנוצר בשנת 1946, בין נהרות האלבה והדון ולא בין פוזנן לסמולנסק.

אולם טענתי העיקרית כלפי סניידר נוגעת להקשרים הרחבים והגאוגרפולטיים של מחקרו ולפרספקטיבה ההיסטורית. מחקרו של סניידר (וכך גם דברי הביקורת על ספרו) מתחיל את הדיון עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ובעיקר משנת 1917, עם המהפכה הקומוניסטית. אולם, ההיסטוריה העקובה מדם של האזורים שבין האלבה לדון מתחילה עוד קודם למלחמת העולם הראשונה. מזרח אירופה נתפשה בעיני אנשי מרכז אירופה ומערבה כשדה ציד, מעין "אפריקה". הקולוניאליזם האירופי לא החל עם השתלטותן של המעצמות האירופיות על ארצות שמעבר לים, אלא ביחס ובמעשה כלפי האוכלוסיות והאזורים שמזרח לאלבה, או ליתר דיוק, ממזרח לפרוסיה. קיימת מסורת בת אלף שנה בקירוב של איבה כלפי רוב האוכלוסיות באזורים שמזרח לקיסרות הרומית הקדושה, איבה שניזונה מן החלוקות הדתיות, התרבותיות והפוליטיות באירופה של ימי-הביניים המוקדמים ובאה לידי ביטוי עד היום באמנה של האיחוד האירופי. לפי מסורת זו מצטיירים האזורים שמזרח לגרמניה, לאוסטריה ולצ'כיה, כאזורים פרימיטיביים, חשוכים, שיש להביא אליהם את בשורת האדם "הלבן", המערבי, הנאור. זהו "המזרח הפרוע של גרמניה" (Germany's).

כתובת המערכת: זמנים, בית-הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801, טלפון: 03-6406367, דוא"ל: zmanim@post.tau.ac.il

להזמנת מנוי: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, רחוב ביתר 2, ת"ד 4179, ירושלים 9104101, טלפון: 02-5650444/5, פקס: 02-6712388, דוא"ל: shazar@shazar.org.il

כתובת המו"ל: בית ההוצאה לאור של אוניברסיטת הפתוחה, האוניברסיטה הפתוחה, הקריה ע"ש דורותי דה רוטשילד, דרך האוניברסיטה 1, ת"ד 808, רעננה 4353701, טלפון: 09-7781838, פקס: 09-7780667, דוא"ל: estherw@openu.ac.il

מערכת **זמנים** מקבלת מאמרים בשפה העברית הדנים בנושאים היסטוריים מובהקים והפונים אל הקהל המשכיל ולא רק אל המומחים בתחום מסוים. כל מאמר המוגש ל**זמנים** נקרא על-ידי קוראים חיצוניים שקובעים את מידת התאמתו לכתב העת.

אורכם של המאמרים עד 7,000 מילים, ללא הערות שוליים. בסוף המאמר תוצע רשימה קצרה של ספרות מחקר מתאימה.

את המאמרים יש להגיש מודפסים ברווח כפול (רצוי בתוכנת Word) ולשלוח כצרופה בדוא"ל אל כתובת המערכת. רצוי לצרף הצעות לאיורים, לרבות הכיתוב לכל איור, וכן תקציר של המאמר באורך של מאה מילים לכל היותר.

לעשות שלום עם הפלסטינים?

שמוליק לדרמן

אהוד מנור, **לעשות שלום עם הפלסטינים: הוויכוח בישראל על הגדה המערבית 1967-1987**, הוצאת כרמל, ירושלים 2012, 275 עמודים

"אגודות הכפרים" הוא שמן של האגודות הפלסטיניות שהוקמו בסוף שנות ה-70 בגדה המערבית, והידוע ביותר מבין מנהיגיהן הוא מוסטפא דודין. אם כי מטרתן המוצהרת של האגודות הייתה לשפר את מצב הכפרים הפלסטיניים בגדה, הייתה להן משמעות רחבה הרבה יותר: מנחם מילסון, חוקר של ספרות ערבית באוניברסיטה העברית וראש המנהל האזרחי בגדה מנובמבר 1981 עד ספטמבר 1982, ביקש לטפח את אגודות הכפרים כאלטרנטיבה לאש"ף, בטענה שאם יהיה אפשר לקדם הסדר שלום עם ישראל. ספרו של אהוד מנור **לעשות שלום עם הפלסטינים** מוקדש לניסיונות אלה של מילסון לטפח את אגודות הכפרים, והוא מבקש להראות, כי "סיפורם של מילסון, אגודות הכפרים ו'תנועת הדרך לשלום' [התנועה הישראלית שתמכה במדיניותו של מילסון] נשכח או עוות" (עמ' 9).

מעבר לכל פרטי ההתרחשויות סביב אגודות הכפרים שמביא מנור, שהם מעניינים בפני עצמם, הוא מציג מסגרת תאורטית ברורה: ההתייחסות אל אש"ף כנציג היחיד של העם הפלסטיני הייתה משותפת – לבד כמובן מאש"ף עצמו וממדינות ערב החל מוועידת רבאט בשנת 1974 – לחוגי ימין מסוגו של "גוש אמונים", לאסכולת "הפשרה הפונקציונלית" של משה דיין ושמעון פרס ותומכיהם בצה"ל כשלמה גזית ובנימין בן אליעזר, ולשמאל הרדיקלי מסוגם של תנועת "שלום עכשיו" ואישים כאורי אבנרי. לשתי הקבוצות הראשונות הייתה זו דרך להראות, כי לכאורה הנציג היחיד של הפלסטינים הוא למעשה ארגון טרור ששואף להשמדת ישראל, או במילים אחרות, שאין נציג פלסטיני רלוונטי שאפשר להגיע אתו להסדר, וכל מה שאפשר לעשות הוא לנהל את הסכסוך, לא לפתור אותו. הקבוצה האחרונה – אנשי השמאל הרדיקלי – האמינה מתוך עיוורון, שהנציג הפלסטיני ה"אותנטי" היחיד הוא אש"ף, ושהתמיכה של מילסון (ואריק שרון שעמד מאחוריו) באגודות הכפרים אינה אלא מדיניות נארוקולוניאלית ויצירת "קוויזלינגים". כך, מתוך שילוב בין אידאולוגיה דתית לאומנית, מדיניות סמויה של ניהול הסכסוך

בידי פוליטיקאים ממפלגת העבודה ורדיקליות עיוורת של חלק מהשמאל, הוחמצה הזדמנות לתמוך באלטרנטיבה זו לאש"ף, לקדם כוחות מתונים בקרב הפלסטינים, ולהביא אולי בסופו של דבר להסדר שלום בין ישראל לפלסטינים.

בקרב הפלסטינים, לעומת זאת, שררה דווקא "הסכמה רחבה למדי", לדעת מנור, לפחות עד ועידת רבאט באוקטובר 1974, כי "אש"ף איננו נציגם" (עמ' 16). כבר כאן מתחילות הבעיות הברורות בתזה שמציג מנור. לטענה חשובה זו הוא אינו מציג אסמכתא, וזאת למרות שהוא יודע היטב, כי אך שנה וחצי לאחר מכן, באפריל 1976, אש"ף ניצח באופן סוחף בבחירות לרשויות המקומיות בגדה. בחירות אלו, כפי שכתב משה מעוז, "הוכיחו אפוא בחריפות, כי בלב מרבית תושבי הערים בגדה המערבית התפתחו [...] רגשות עזים של לאומיות פלסטינית; הם רואים באש"ף את מנהיגם הגליטימי היחיד ותומכים בו; הם פוסלים את קווי המדיניות הירדניים הנוגעים לגדה המערבית, ובכללם את תוכנית הממלכה המאוחדת מ-1972; הם מתנגדים לכיבוש הישראלי ולתוכנית המנהל העצמי, שהציגה ישראל ב-1975" (משה מעוז, "מנהיגות פלסטינית בגדה המערבית, 1948-1978", בתוך משה מעוז וב"ז קידר (עורכים), **התנועה הלאומית הפלסטינית: מעימות להשלמה?** הוצאת משרד הביטחון, תל אביב 1996, עמ' 235). האופציה הירדנית, במילים אחרות, מתה לכל המאוחר בשנת 1976, ואש"ף היה לנציג המוכר גם של הפלסטינים בתוך הגדה. רק לאחר מכן הוקמו אגודות הכפרים. עוד לפני כן – ומנור מביא בעצמו את דעותיהם של עיתונאים שעסקו בנושא כגון דני רובינשטיין (עמ' 31) – היה ברור למדי, שהפלסטינים בגדה נוטים יותר ויותר לאש"ף ופחות לירדן. התהליך הזה החל כידוע לאחר קרב כראמה במרס 1968, שנתפס כניצחון גדול של הפת"ח על צה"ל לאחר התבוסה הצורבת של מצרים, סוריה וירדן במלחמת ששת הימים, השתלטות הפת"ח בעקבות זאת על אש"ף ושיקומה של תחושת זהות קולקטיבית פלסטינית, שהיה לה עתה ביטוי פוליטי עצמאי.

האם יכלו אגודות הכפרים להיות אלטרנטיבה למגמה זו? לפי סקר דעת הקהל בגדה, למשל, שפרסם אמנון קפליוק **בעל המשמר** באפריל 1982 (שאותו מזכיר מנור בעמ' 137), אך באופן תמוה בלי הדין המתבקש במשמעותו), ולפיו כ-66% מהפלסטינים ראו באש"ף את הנציג היחיד של העם הפלסטיני; או קביעתו של פנחס ענברי, כי משקלן הציבורי של אגודות הכפרים היה אפסי (**משולש על הירדן: המגעים החשאיים בין ארה"ב, ירדן ואש"ף**, הוצאת כנה, ירושלים 1982, עמ' 201); ונוכח העובדה, שאפילו חוסיין התנער מאגודות הכפרים במרס 1982 – הממשלה הירדנית הכריזה, כי אם האגודות לא תנתקנה את קשריהן עם הישראלים, חבריהן יועמדו למשפט על בגידה (David Hirst, *The Gun and the Olive Branch: The Roots of Violence in the Middle East*, New York: Thunder's Mouth Press/Nation

ד"ר שמוליק לדרמן מלמד במחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת באוניברסיטה הפתוחה.

דוא"ל: shmulikled@gmail.com

(Books, 2003, p. 522) – היה ראוי להביא תימוכין כלשהם, מעבר להערכותיהם של מילסון, דודין ואישים אחרים עם אינטרס ברור בעניין, כי אכן היה לאגודות הכפרים סיכוי לקבל תמיכה פלסטינית משמעותית.

וכיצד יש להעריך את טיעונו של מנור לגבי הרעיון עצמו, מעבר לשאלת סיכויי ההצלחה שלו? מנור מזכיר שוב ושוב את טענותיהם של עיתונאים ומבקרים מהשמאל, כגון אורי אבנרי, שלא ראו באגודות אלא כלי נאוקולוניאלי שבאמצעותו ביקש שרון לכפות על הפלסטינים אוטונומיה ברוחו, וטוען, שכל מה שעמד מאחוריהן היה מושתת על התפישה, כי רק מי שנוקט עמדות קיצוניות כמו אש"ף הוא נציג אותנטי של הפלסטינים. אבל הוא אינו מתייחס כלל לעמדתם של אישים פלסטיניים שראוי היה לשקול את דעתם על אגודות אלו. כך למשל סרי נוסייבה, שלא נמנה עם הקיצונים בקרב הפלסטינים, כותב:

"אגודות הכפרים" היו דוגמה טובה של הפרד ומשול [...] שרון קיווה למצוא – או אם יהיה צורך בכך: לקנות או לאלץ – מנהיגים מקומיים שיכבשו את לבבות ההמונים המסורתיים. ההנחה הייתה שבהיותם חסרי חזון לאומי, התושבים הדתיים יותר יסתפקו בחיים בקטעים פזורים בגדה המערבית שהישראלים השאירו להם. "אוטונומיה" נוסח הליכוד צפתה המון ערבים ממירים בשמחה שאיפות לאומיות בזכות להתפלל ולערבל בטון באתרי בנייה בהתנחלויות היהודיות הבאות (סרי נוסייבה ואנתוני דוד, **היה הייתה ארץ: חייו של פלסטיני**, הוצאת שוקן, תל אביב 2008, עמ' 148–149). אני מביא באריכות מסוימת את דבריו של נוסייבה, כי הם מראים שמנור יוצר למעשה "איש קש" – כאילו הייתה הבחירה היחידה בין "הקיצוניות" של אש"ף ל"מתינות" של אגודות הכפרים (ראו, למשל, בעמ' 151); הם גם מראים, כי להציג את הסיפור של אגודות הכפרים בלי להביא בחשבון את נקודות המבט הפלסטיניות השונות בעניין זה, או לפחות את דבריהם של משקיפים שהתייחסו ביתר רצינות לנקודת המבט הפלסטינית (דיוויד הרסט, למשל, כתב כי הפלסטינים ראו באגודות תוכנית של שרון להקים "מנהיגות בובות שתספק את ה'כיסוי' הפלסטיני הנחוץ לכל תוכניותיו" [David Hirst, *The Gun and the Olive Branch*,] p. 520), פוגם במידה ניכרת בטיעון שמציג מנור.

בעייתי לא פחות הוא ההיבט המשלים של טענת מנור לגבי אגודות הכפרים, והוא, שהייתה לפחות אסכולה אחת בישראל – זו שקרויה "אסכולת הפשרה הטריטוריאלית" של אלון ורביץ (ראו בייחוד עמ' 93) – שהייתה נכונה להסדר עם הפלסטינים בתנאים הוגנים וראליים. האם אכן הייתה כזו? התשובה לשאלה זו תלויה, כמובן, בעמדת הקורא לגבי השאלה מהם תנאים הוגנים וראליים לפיתרון הסכסוך. אבל נראה לי, שחשוב לפחות לבחון באופן ביקורתי את הפרמטרים של מנור לדיון בסוגיה זו, ולכך אתייחס להלן.

מנור כותב בנוגע לתוכנית אלון, כי "ההוכחה החותכת ביותר לכך שמדובר היה בבסיס לתהליך מדיני של ממש, היא ההתנגדות הנחרצת שהפגין דיין כלפיה" (עמ' 16; ראו גם עמ' 84–85). הקורא הספקן עשוי לתהות אם אכן התנגדות דיין היא הקריטריון לקביעה, שעמדת אלון הייתה יכולה לשמש בסיס ראלי לתהליך מדיני, או שמא יחסם של הפלסטינים ומנהיגים ערבים רלוונטיים אחרים הוא קריטריון סביר יותר. והרי כידוע, המלך חוסיין שלל מכל וכל את תוכנית אלון, משום שלא כללה חזרה לגבולות '67, לרבות מזרח ירושלים, והוא לא היה מוכן "אפילו ל-98%" (אבי שליים, **המלך חוסיין: ביוגרפיה פוליטית**, הוצאת דביר, אור יהודה 2009, עמ' 256). לדעת מנור, "הבעיה של חוסיין לא הייתה 'העלבון' לכאורה שהוא חש מעצם הצגתה בפניו, כפי שסבר אבי שליים, אלא העובדה שחוסיין ידע כי מתקיים לגביה בממשלת ישראל ויכוח בלתי ניתן לגישור, כל עוד דיין מכהן כשר ביטחון" (עמ' 16). מנור אינו מביא כל אסמכתא לטענה מעניינת זו. כזכור, תוכנית אלון סיפחה חלקים נרחבים מהגדה, ושליים רחוק מלהיות היחיד שטען, כי המלך חוסיין לא היה מוכן אף לשקול סיפוח כזה. שלמה בן-עמי מתאר זאת בתמציתיות: "התגובה של חוסיין לתוכנית אלון הייתה חד משמעית: 'לחלוטין לא מקובלת'. לדידו זה היה הכל או לא כלום" (Shlomo Ben-Ami, *Scars of War, Wounds of Peace: The Israeli-Arab Tragedy*, (New York: Oxford University Press, 2006, p. 139).

אך אולי חוסיין היה למעשה סרבן קיצוני גם הוא, והפרמטרים של אסכולת "הפשרה הטריטוריאלית" היו בכל זאת הוגנים וראליים? ובכן, אפשר לבחון שאלה זו מנקודת המבט של המנהיגות הערבית המוכרת, בעייתית ככל שתהיה. יש לנו מושג לא רע מה הייתה ועודנה דעתם: סאדאת, כמו חוסיין, הציע הסדר שלום לישראל בשנת 1972 על בסיס גבולות '67, ונדחה. הוא יצא למלחמה ובסופו של דבר קיבל את מה שרצה. החל מוועידת פאס השנייה בספטמבר 1982, דרך הוועידות הערביות הבאות ובייחוד הוועידה ה-18 של המועצה הלאומית הפלסטינית באלג'יר באפריל 1987, שקיבלה את תוכנית השלום של פאס כמסגרת הפעולה שלה, והכרזתו של ערפאת בעקבותיה בשנת 1988 באו"ם על קבלת החלטה 242, ועד היוזמה הערבית של העשור האחרון – קיים למעשה קונסנזוס ערבי בנוגע לתנאי של גבולות '67. כלומר, מעולם לא היה מנהיג ערבי בעל שיעור קומה כלשהו שהיה מוכן להסכים לפחות מחזרה של ישראל לגבולות '67. אפשר להתבונן בשאלה זו גם מנקודת המבט של הקונסנזוס הבינלאומי: מאז שנת 1967 ועד היום הוא נשען על החלטה 242 – וזו, לפי הפרשנות של רוב מדינות העולם, כפי שהיה ברור מההחלטה של עצרת האו"ם באחרונה להכיר בפלסטין כמדינה שאינה חברה, משמעה שעל ישראל לחזור לגבולות '67. אפשר גם להסתכל על שאלה זו מנקודת המבט של החוק הבינלאומי: כפי שקבע בית-הדין הבינלאומי

בחוות הדעת שלו על גדר ההפרדה (<http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1677.pdf>), וכפי שהבהיר באחרונה במאמר **בהארץ** חואן פדרו־שרר, שליח הצלב האדום לשטחים (3.11.2012) – כל השטחים שמעבר לגבולות '67 הם שטח כבוש, וכל ההתנחלויות, לרבות במזרח ירושלים, הם בגדר הפרה של החוק הבינלאומי.

אלא שהפרמטרים לדיון של מנור נובעים מנקודת המבט הישראלית כפי שהתגבשה לאחר מלחמת ששת הימים. מנקודת המבט הזאת, אכן הסכמי קמפ־דיוויד ותוכנית רייגן – אשר הציעו לפלסטינים רק אוטונומיה, ללא מדינה וללא חזרה לגבולות '67 (שאותם קיבל דודין אך לא אש"ף) – היו קריטריון סביר להבחנה בין המתונים לקיצונים, כפי שקבע מילסון וכפי שמסכים מנור (למשל עמ' 103, 174). באופן דומה מציג מנור (בעקבות מילסון) את ראשי הערים בסאם שכעה וזכרים ח'לף כנציגים קיצוניים של אש"ף, בעוד הם, יש לזכור, דגלו בהקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית ובחבל עזה, וטענו כי "התוכנית (של אש"ף) ל'מדינה חילונית דמוקרטית' היא חלום רחוק, שלא יהיה אפשר להגשימו עוד דורות רבים" (מעוז, "מנהיגות פלסטינית", עמ' 239).

ההכרה בתנאי של חזרה לגבולות '67 (לרבות חילופי שטחים) הפכה להיות כיום גם מנת חלקה של חלק מהאליטה הפוליטית הישראלית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי למשל בהצעות אהוד אולמרט לאבו מאזן. היה אפשר לצפות, שעובדה זו תחזק את ההבנה, כי תנאי ההסדר שדרשה ישראל עד כה היו למעשה בגדר סרבנות ישראלית להסדר שלום. במובן זה שלמה בן־עמי, שגם הוא, יש לציין, סובל מעיוורון מסוים בתפיסתו את הסרבנות הפלסטינית, מבטא היטב הבנה זו: "עד 1987 התקיימה [...] קואליציה לאומית בענייני מלחמה ושלום. שתי המפלגות עודדו את הרחבת ההתנחלויות, שתיהן ביטלו את הרעיון של הגדרה עצמית פלסטינית [...] הם הסכימו שגבולות 1967 לא יכולים להיות הבסיס להסכם שלום עתידי, והם הציגו פסיביות בחיפושם אחר שלום" (Ben-Ami, *Scars of War*, עמ' 187). מנור, לעומת זאת, הופך את היוצרות ומשמר את המיתולוגיה הישראלית: "אם עד 1987 עמד רוב העולם הערבי מאחורי הסרבנות הפלסטינית [...] הנה אחרי שנה זו, וביתר שאת בעשור האחרון, מתייצבות רוב מדינות ערב מאחורי הכוחות הפלסטיניים המוכנים לפשרה ולהסדרים עם ישראל" (עמ' 247). אבל אפילו במונחי הניתוח של מנור, יש לתהות: מה בעצם השתנה? ההצהרה של ערפאת באו"ם על קבלת החלטה 242 הייתה כמובן בעלת חשיבות היסטורית, אבל הרי מנהיגות אש"ף עצמה לא השתנתה, ואבו מאזן עצמו – אחרי הכול מהאבות המייסדים של אש"ף – מציב אותם תנאים להסדר כמו ערפאת. והיוזמה הערבית – במה היא שונה במהותה מתנאי ההסדר שהציבה ועידת פאס כבר בשנת 1982, כלומר מהצבת גבולות '67 כבסיס? והאם דברים אלה אינם שומטים את הקרקע מתחת לטיעון של הספר כולו?

בהקשר זה בולטת העובדה, שמנור אינו עוסק כמעט בהקשר של מלחמת לבנון; והרי טיפוח אגודות הכפרים והיציאה למלחמת לבנון לא התרחשו באותה התקופה במקרה – הם היו חלק מאותה מדיניות שביקשה לרסק את אש"ף. אלא שעל מלחמת לבנון נכתב הרבה יותר, וכפי שהבהירו חוקרים רבים, האיום האמיתי נגדו יצאה ממשלת בגין למלחמת לבנון לא היה בעיית הטרור וסרבנות השלום, אלא דווקא המגמה של ערפאת שהפכה להיות ברורה יותר ויותר – לחפש דרך להתקרבות אל ארצות־הברית על־ידי קבלת החלטה 242, כלומר פשרה על בסיס גבולות '67. בניסוחו התמציתי של אמיר אורן עוד בשנת 1983: "בגין והרמטכ"ל רפאל איתן ניסחו לעצמם משוואה פשוטה: מהלומה צבאית מוחצת לאש"ף – תבוסה מדינית לניסיונות לכוון ישות פלשתינאית – השארת השטחים בידי ישראל" ("הדרך לביירות", בתוך **מלחמת לבנון: בין מחאה להסכמה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד 1983, עמ' 40). דרכו של ערפאת לפשרה זו, כפי שהציג אותה זייד סייח באחת העבודות המקיפות והמוסמכות ביותר על התנועה הלאומית הפלסטינית (Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State: The Palestinian National Movement, 1993–1994*, New York: Oxford University Press 1997), החלה באמצע שנות ה־70 והסתיימה בהצהרתו באו"ם על קבלת החלטה 242 בשנת 1988, והוא חתר אליה בהתמדה חרף ביקורת פנימית קשה מצד הפלגים הקיצוניים יותר של אש"ף. האיום הזה של פשרה אפשרית, שהייתה מחייבת את ישראל לחזור לגבולות '67, הוא הדבר ששרון ביקש למנוע, בעיקר על־ידי מלחמת לבנון, וגם באמצעות אגודות הכפרים. להקשר של מלחמת לבנון יש גם חשיבות ספציפית יותר להערכת אישיותו ועמדותיו של מוסטפא דודין, נוכח הדברים שמנור עצמו מביא מפיו בנאום שנשא בפגישה של ראשי האגודות עם אריאל שרון באוגוסט 1982. בתגובה להתפארות של שרון על חיסול אש"ף בלבנון אמר דודין, כי "אני בטוח שלבנון לאחר שנפטרה ממצבה הקודם – תלך גם היא בדרך השלום עם ישראל" (עמ' 168). אכן, בשלב זה לבנון "נפטרה" כבר מכמה אלפי פלסטינים ולבנונים שנהרגו בהפצצות ישראל, ודבריו של דודין בעניין זה מעידים אולי יותר מכול, שייתכן ולתיאורו כ"קוויזלינג" היה בסיס במציאות יותר מכפי שמנור רוצה להאמין; וכי לאגודות הכפרים לא רק שלא היה סיכוי להיות אלטרנטיבה לאש"ף, אלא שהן אכן לא היו יותר מאשר ניסיון קלסי נאו־קולוניאלי לשמר את הכיבוש הישראלי ולהימנע מפשרה היסטורית עם העם הפלסטיני. גילוי נאות: אהוד מנור היה בעבר מרצה שלי באוניברסיטת חיפה. במובן מסוים רשימת ביקורת זו היא המשך למחלוקות שהיו בינינו בסוגיות שונות בזמן ההוא. על יכולתו להעלות נושאים חשובים ולעורר חשיבה אינטלקטואלית אצל תלמידיו ועמיתיו, יכולת שבה לידי ביטוי גם בספר זה, אני מוקיר לו תודה והערכה.